

1

ФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

А.Арістова^{*} (м. Київ)

ПОНЯТТЯ “РЕЛІГІЙНИЙ КОНФЛІКТ”: ПОШУКИ І ДИСКУСІЇ

Перед вітчизняними науковцями, зацікавленими дослідженням соціально-релігійних конфліктів, постало вкрай непросте завдання. За відсутності власної теоретичної традиції в галузі конфліктології, тривалого панування ідеологічних стереотипів та ілюзій щодо ролі релігії в суспільстві, та за умов унікальності тих соціально-релігійних процесів, що вибухнули в 90-их роках минулого століття, дослідники опинилися у справжньому теоретичному й методологічному вакуумі. З одного боку, доробок західної конфліктології тільки-но почав вливатися у науковий обіг і ще чекав на своє опрацювання (до того ж в принципі не міг бути автоматично перенесений на вітчизняний ґрунт), з іншого – для появи власних ґрунтовних конфліктологічних розвідок був потрібен певний час, адже тенденції розвитку релігійних відносин, звісна річ, проглядають лише з бігом історичних подій.

З огляду на актуальність для українського сьогодення теоретичного аналізу релігійних конфліктів та практичних висновків щодо діагностики, профілактики та управління ними, варто приділити спеціальну увагу дефініції *релігійного конфлікту* в релігієзнавчій та конфліктологічній літературі.

Мусимо визнати, що саме поняття “релігійного конфлікту”, як значущої наукової категорії, залишається мало розробленим. Фахові праці конфліктологічного змісту здебільшого обмежуються короткою згадкою про релігійні конфлікти у контексті загального переліку існуючих типів соціальних конфліктів. Лічені роботи містять спеціальне визначення релігійного конфлікту (часто вельми дискусивне), не кажучи вже про ґрунтовний аналіз його об'єкту, предмету, структури, типів і функцій. Цей факт дисонує на тлі численних публікацій і теоретичних напрацювань в галузі конфліктів правових, сімейних, політичних й етнополітичних, трудових, військових, педагогічних, міжособистісних тощо.

Значно більша увага приділяється релігійним конфліктам у релігієзнавчій літературі, хоча й тут бракує спеціальних розвідок конфліктологічного змісту. Найdotичні до цієї проблематики соціологія релігії та етнологія релігії, що досліджують різні аспекти суперечливого, амбівалентного функціонування

^{*} Арістова А.В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету.

релігійного комплексу у процесах націєгенезу, державотворення та міжетнічних конфліктів. Плідний фактологічний матеріал в цьому контексті надає релігійна історія України, де поширення християнства призводило не просто до міжконфесійних колізій, а до справжніх трагедій у національному бутті, “духовних зламів та змін усієї парадигми розвитку українства” [Академічне релігієзнавство.- К., 2000.- С. 628].

Підсумовуючи теоретичні напрацювання в сфері аналізу категоріального апарату релігієзнавства, можна виділити щонайменше чотири методологічні підходи до розкриття змісту поняття “релігійний конфлікт”.

Перший підхід, який умовно назвемо “*антагональним*”, ґрунтується на розумінні конфлікту як певного процесу взаємодії суб’єктів, що перебігає у формах протистояння і протидії між ними; є специфічною формою легалізації антагоністичних відносин і протиріч в релігійно-церковній сфері. Так, за визначенням М.Бабія, поняття “релігійний конфлікт” характеризує один із видів соціальних конфліктів і “виявляє себе як процес зіткнення (ідеологічного, а нерідко й фізичного) конфесій, релігійних груп, віруючих різних віросповідних напрямів, течій”, відображає “неперебориму суперечність у сфері міжконфесійних або внутрішньоцерковних відносин” [Бабій М. Проблеми і перспективи міжконфесійного діалогу // Українське релігієзнавство.- 1999. - № 12.- С. 64-65].

Згодом, міркуючи над розбіжностями смислового наповнення понять “релігійний конфлікт”, “міжцерковний конфлікт”, “міжконфесійний конфлікт”, автор визначає останній як ситуацію, яка характеризується загостренням суперечностей між релігійними суб’єктами й “супроводжується жорстким протистоянням, ворожістю та конфронтацією, а нерідко й фізичним зіткненням” [Бабій М. Міжконфесійні конфлікти у контексті взаємовідносин етноконфесійних ідентичностей / Релігія і нація в суспільному житті України й світу.- К., 2006.- С. 215].

Подібне визначення пропонує Т.Кільмашкіна, яка під релігійним конфліктом розуміє протистояння представників різних віросповідань або протистояння всередині однієї конфесії, в основі якого закладена нетерпимість до інакомислення [Кільмашкіна Т.Н. Конфликтология: Социальные конфликты.- М., 2004.- С. 180]. Релігійна нетерпимість при цьому може набирати найрізноманітніших форм: звинувачення представників інших релігій в соціальних лихах; розпалювання воєн під релігійними прапорами; боротьба між ортодоксами і модерністами, консерваторами і реформістами.

Прихильники антагонального підходу спираються, відтак, на класичне розуміння конфлікту як зіткнення протилежних сил, інтересів, поглядів: При цьому більшість акцентує увагу на ворожому, нетерпимому ставленні суб’єктів конфлікту одне до одного, прагненні вразити супротивника в той чи інший спосіб. Логіко-математичною мовою ця теза набуває вигляду: “дія однієї системи **A** на іншу **B** називається конфліктною, якщо вона спрямована на спричинення шкоди системі **B**”. Чи не найпопулярніший приклад такого тлумачення належить російським дослідникам Ю.Антоняну і М.Давитадзе: конфлікти на етнічному

або релігійному ґрунті визначаються ними як “дії осіб – представників одного чи декількох народів (етносів) або релігійної групи, спрямовані на збудження національної чи релігійної ворожнечі, приниження національної гідності, ...що потягли за собою спричинення учасникам конфлікту фізичного, морального або (та) матеріального збитку, в тому числі масові вбивства, знищення майна, релігійних святинь тощо” [Антонян Ю.М., Давитадзе М.Д. Этнорелигиозные конфликты: проблемы, решения.- М., 2004.- С. 12-13].

Подібні твердження при всій їх зваженості відкривають широке поле для дискусій. Логічно виникають питання: чи охоплюють наведені визначення все розмаїття релігійних конфліктів? чи завжди головною метою суб’єктів конфлікту є продукування ворожих стосунків та спричинення шкоди іншій стороні? Напевне, що ні. У багатьох випадках для конфліктуючих сторін головним є намагання захистити власні інтереси; вибороти та реалізувати законні права, домогтися справедливого, на їх погляд, перерозподілу влади, ресурсів, статусів.

Інший методологічний підхід, який умовно назвемо **“аксіологічним”**, презентує релігійні конфлікти передовсім як “конфлікти цінностей”, що закономірно генеруються у духовній сфері життя. Так, харківська група дослідників в галузі конфліктології обстоює думку, що релігійні конфлікти – це зіткнення (протидія) “між носіями релігійних цінностей (від окремих індивідів (віруючих) до конфесій), що обумовлені відмінностями в їх світосприйнятті, уявленнях і ставленні до Бога, різним становищем та участю в релігійному житті” [Конфліктологія / За ред. професорів Л.М.Герасіної та М.І.Панова.- Харків , 2002.- С. 170]. Акцентується той факт, що об’єктивним джерелом релігійних конфліктів виступають ціннісно-нормативні системи, альтернативні комплекси уявлень, переконань і поглядів, взаємовиключні культурні, етичні, моральні стереотипи тощо. Подібним чином В.М.Нагаєв означає релігійні конфлікти як окрему групу конфліктів у духовній сфері суспільства, що виникають внаслідок протидорства суб’єктів і протиріч у процесі виробництва, розподілу та споживання духовних цінностей [Нагаєв В.М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант).- К., 2004.- С. 151].

Подібну позицію демонструють київські релігієзнавці – Лубський В.І., Козленко В.М., у них та Горбаченко Т.Г. Аналіз причин, типів та сутності релігійних конфліктів ґрунтується на тих вихідних принципах, що будь-яка релігія, як цілісна і автономна система, є наперед опозиційною щодо будь-яких інших духовних систем; претендує на абсолютне, виняткове і універсальне значення свого віровчення; прагне нав’язати свої цінності суспільству і традиційно оголошує будь-які інші релігійні комплекси недосконалими, хибними і навіть фіктивними. Понад те, претендування на імперативність та загальну значущість потребують ворогів (в тому числі і всередині групи), у борні з якими легше підтримувати свій вплив, маніпулювати прибічниками і виправдовувати власні дії. Тому релігійна нетерпимість і фанатизм характеризовані як неодмінні супровідники конфліктів цінностей [Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г. Соціологія релігії: курс лекцій.- К., 1999.- С. 121-122].

За всієї продуктивності зазначеного підходу, важко погодитися з

висновками авторів про те, що релігійні конфлікти дотичні суто “до сфери духовної діяльності, питань віри та духовних цінностей”. Як свідчить сучасний досвід, не меншою мірою вони розгортаються навколо юридичних, політичних й геополітичних, майнових, фінансово-економічних питань, адміністративних і матеріальних ресурсів. З іншого боку, в такому дискурсі стає ілюзорним позитивне вирішення питання щодо здатності конфліктуючих конфесій продукувати конструктивну взаємодію в умовах світових геополітичних протистоянь, подолати віросповідні і культові розбіжності та спертися на універсальну значущість загальнолюдських цінностей.

Третя точка зору, вироблена на ґрунті західної соціологічної думки, але останнім часом приваблива і для вітчизняних науковців, полягає у розумінні релігійних конфліктів як закономірного і специфічного вияву **конкуренції** у релігійно-церковній сфері сучасних поліконфесійних суспільств. У боротьбі за розширення сфери свого впливу, зміцнення матеріальної бази та збільшення пастви зростає розмаїття пропонованих форм культової діяльності, релігійних вчень, способів навернення, утримання та організації одновірців. Об’єктивними наслідками стають сперечання за приходи, майно і культові споруди, змагання за підтримку з боку місцевих органів влади та адміністрації, намагання перерозподілити ресурси на власну користь тощо. При цьому конфесії прагнуть не тільки відмежувати своїх adeptів від впливу інших віросповідань, але й свідомо взяти ініціативу до своїх рук; протистояти активно, насильницьки, здійснюючи як територіальну, так і свого роду духовну експансію [Волова Л.А. Межконфессиональные отношения как феномен современной культуры.- Запорожье, 2002.- С. 31]; скористатися усіма можливостями швидкого розширення соціальної бази, які тільки й виникають у зламні періоди історії.

Близькими до такого підходу (і фактично ідентичними вербально) є визначення релігійного конфлікту, наведені у “Словнику-довіднику термінів з конфліктології” (Докаш В.І.) та “Словнику-довіднику з релігієзнавства” (Шевченко В.М.). Конфлікт розуміється як зіткнення релігійних індивідів і груп “у зв’язку з різними позиціями (підходами) в питаннях віровчення, релігійної діяльності і правил побудови релігійної організації. Може проявлятися у формі розбіжностей і суперечок, конкуренції і боротьби, конфронтації і релігійної ворожнечі” [Словник-довідник термінів з конфліктології.- Київ-Чернівці; 1995.- С. 136]. Шевченко В.М., правда, зауважує, що релігійні конфлікти можуть бути формою відображення соціальних конфліктів, нерідко мають історичні, національні, релігійно-догматичні корені (а хіба бувають такі, що зазначених коренів не мають?); До “складових елементів релігійного конфлікту” він відносить нетерпимість, ворожість, конфесійну упередженість (які насправді є не складовими елементами, а, скоріше, соціально-психологічними ознаками) [Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства.- К., 2004.- С. 301]. Прикро, що визначення, наведене у довідковому релігієзнавчому виданні, повне теоретичної й методологічної плутанини.

Зазначимо, що “конкурентний” підхід відобразив поступову переорієнтацію наукових кіл та широкого загалу до сприйняття феномену поліконфесійності, як норми суспільного життя в модерному світі, а не як вияву духовної кризи, дисфункції, аномії чи “придушення власної церкви”. Крім того, він відкрив широкі можливості для залучення здобутків соціологічної й політичної науки, прямо чи опосередковано пов’язуючи протистояння різних конфесій з економічними, геополітичними, національними інтересами відповідних суспільних груп.

Нарешті, запропоновано ще один аспект визначення релігійних конфліктів – як специфічної *форми (різновиду) міжконфесійних відносин*. Підґрунтям такої дослідницької установки на теоретико-методологічному рівні стало виокремлення “релігійних відносин” серед компонентів структури релігії. Сутність цієї категорії розкривається через цілісну систему понять – “культові релігійні відносини”, “позакультові релігійні відносини”, “внутрішньо-церковні відносини”, “міжконфесійні відносини”, “релігійна толерантність”, “релігійна нетерпимість”, “релігійний конфлікт”, “релігійна солідарність”, “злагода”, “екуменізм” [Академічне релігієзнавство.- К., 2000.- С. 145]. При цьому звертається увага на те, що конфліктні релігійні відносини, котрі сягають рівня антагонізму, релігійної нетерпимості, притаманні, як правило, взаєминам між конфесіями, релігійними групами, течіями, утвореними на ґрунті спільного віросповідання. Так, крайні форми релігійного конфлікту, аж до кривавих воєн, часто демонстрували християнські церкви, споріднені за своїм віровченням (православні, католицька, протестантські), а також церкви, деномінації, секти, що утворилися у результаті розколу єдиної церкви.

В цьому зв’язку особливої значущості набуває переконання, що реалізація цінностей демократії і свободи – не тільки в політичному та економічному, а й у духовному, ідеологічному, культурному аспектах – передбачає, в тому числі, і впорядкування власного конфесійного простору, розбудову правової, динамічної і плюралістичної системи міжконфесійної взаємодії.

Відаючи належне науковцям, які висунули й апробували різні підходи до розкриття сутності релігійних конфліктів, спробуємо запропонувати визначення, яке, по-перше, певною мірою синтезує означені підходи, а, по-друге, дає можливість чіткого розмежування споріднених понять “релігійний конфлікт”, “міжконфесійний конфлікт”, “між церковний конфлікт” тощо. У загальному сенсі *релігійні конфлікти* можна визначити як зіткнення суб’єктів релігійно-церковної сфери у намірах реалізувати свої інтереси і цінності, досягти або перерозподілити владу, вплив, ресурси, статуси, привілеї тощо, що стає принципом ідейної (а також, політичної, етнічної, культурної) мобілізації віруючих. Важливо, що на відміну від правових, політичних, економічних конфліктів, релігійні виділяються в окрему групу не лише за сферою свого прояву, а й за специфікою сторін-учасників. По меншій мірі,

один із конфлікуючих суб'єктів репрезентований групою (спільнотою, організацією) зі стійкою релігійною та конфесійною ідентичністю.

Відповідно, міжконфесійний конфлікт постає як такий різновид релігійного конфлікту, суб'єктами якого виступають релігійні організації, об'єднання, інституції, духовенство тощо, належні до різних конфесій; внутрішньо-конфесійний – такий, суб'єкти якого репрезентують одну й ту саму конфесію; між але належить до різних їх церковного різновиду міжконфесійного конфлікту, суб'єктами якого є церкви як особливі релігійні інституції.

Напрацювання у сфері вивчення релігійних конфліктів, накопичені останніми роками в межах релігієзнавства та почасти соціології, вочевидь переростають вже “замалі шати” соціології релігії, а їх подальший розвиток потребує комплексного міждисциплінарного підходу та вироблення концептуальних, теоретико-методологічних засад, адекватного понятійно-категоріального апарату. Отже, конфліктологія релігії (або релігієзнавча конфліктологія) об'єктивно зароджується як інтегральна галузь знань на стику релігієзнавства, соціології та конфліктології.

Спираючись на ці міркування, можна твердити, що об'єкт нової галузі складатимуть конфлікти в релігійній сфері та сфері державно-правових відносин, з усіма їх ознаками, специфікою, елементами, динамікою розвитку, функціями і наслідками, а також конфліктогенні фактори релігійного життя у сучасну епоху. Предметом релігієзнавчої конфліктології можна вважати загальні закономірності виникнення, ескалації, динаміки релігійних конфліктів, принципи їх врегулювання і попередження в умовах сучасних поліконфесійних суспільств. Відповідно до цього, у предметному полі конфліктології релігії будуть знаходитися: суспільні протиріччя, що генерують конфлікти на релігійному ґрунті; особливості і типи суб'єктів конфліктної взаємодії; причини, умови, приводи конфліктів; процесуальна природа релігійних конфліктів, закономірності їх розгортання та фази перебігу; головні типи релігійних конфліктів; вектори їх впливу на суспільні процеси, особливості та наслідки в умовах глобалізації.

При цьому, є повне усвідомлення того, що історична дійсність, обтяжена складним транзитним станом українського суспільства; формування і функціонування поліконфесійної релігійної сфери з усією палітрою суперечностей і конфліктів, - вимагають не лише теоретичної рефлексії, а й пошуку реальних шляхів досягнення і утримання соціального консенсусу між суб'єктами соціальної взаємодії. Це ставить перед дослідниками онтології, феноменології та динаміки релігійних конфліктів цілком конкретні теоретичні, практичні та морально-етичні завдання.